

PLANLI DÖNEMDE LİBYA EKONOMİSİ VE TÜRKİYE-LİBYA EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Asistan Mithat DİNÇER
Uzman Berrak KURTULUŞ

GİRİŞ

Milletlerarasındaki iktisadi ilişkilerin mahiyeti ve hacmi ekonomi dışındaki alanlarda da değişik tesirler meydana getirmektedir. Ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel ve askeri sahalarda işbirliklerini geliştirmelerinde ekonomik ilişkiler ihmal edilemez bir araç olmakta, bazı hallerde ise en ön planda bir rol oynamaktadır¹. Türkiye ve Libya arasında da ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yolunda atılacak her yeni adım esasen mevcut olan diğer ilişkileri daha da güçlendirecektir.

Bu çalışmada da nihai olarak Türkiye-Libya ekonomik ilişkilerinin incelenmesine yönelinmiştir. Analizlere konu olarak alınan dönem, Libya'da ekonomik ve sosyal kalkınmanın plana bağlandığı 1973 yılından başlamakta; ilk (1973/75) ve II ci (1976/80) Plan Dönemlerini kapsamaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde Libya ekonomisi tanıtmak istenmiş, bu nedenle ülke ekonomisi ile ilgili başlıca göstergeler verilmiştir. İkinci bölümde üretim sektörlerini oluşturan alanlar üzerine bir anlatım getirilirken en büyük ağırlığı petrol sektörü almıştır. Son bölüm ise bütünüyle Türkiye-Libya ekono-

1) Nevzat YALÇINTAŞ, "Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği", Türk - Arap İlişkileri : Geçmişte, Bugün, Gelecekte Konferansı Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, Haziran 1979.

mik ilişkilerinin incelenmesine ayrılmıştır. Ancak konunun öneminin daha iyi ortaya konulabilmesi için, Türkiye'nin petrole olan bağımlılığına da değinilmiş, her iki ülkenin karşılıklı yararlanabilecekleri hususlar üzerinde durulmuştur.

I. LİBYA'DA BAŞLICA EKONOMİK GÖSTERGELER

Libya ekonomisi, kalkınmalarını engelleyici birçok problemlere sahip olan diğer kalkınmakta olan ülkelerin ekonomilerinden ayrılır. Örneğin kalkınmanın finansmanı dünyanın diğer ülkeleri için büyük problem oluştururken; Libya kalkınma planlarının uygulanmasında engel değildir. Yine kalkınmakta olan ülkelerde olduğu kadar kalkınmış ekonomilerde büyük bir problem olan işsizlikten Libya ekonomisi etkilenmemektedir. Diğer taraftan ödemeler dengesi açıkları gözlenmediği gibi, gerçekleşen büyüme oranlarını götürücü nüfus artışı yoktur. Bütün bu birbirleriyle uyumlu faktörler Libya ekonomisini hızlı bir büyüme sürecine sokmuştur².

Libya'da bu büyüme sürecine ulaşılmasında ekonomik ve sosyal kalkınma planlarının da rolü büyüktür. Bu planlardan ilki 1973/75 dönemini kapsayan 3 Yıllık Kalkınma Planı'dır. Giderek Libya'da ikinci olarak 1976/80 dönemi için 5 Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır.

A. 1973/75 3 Yıllık Kalkınma Planı'nın Genel Özellikleri ve Hedefleri :

Libya'da ilk hazırlanan 3 yıllık planda mümkün olan bütün gayretin; yeterli üretim ve üretimin dengeli dağılımının sağlanması, millî ekonominin yabancı etki ve bağımlılıktan kurtarılması ve eğitim ile sağlık hizmetlerinin bedelsiz olarak tüm yurttaşlara götürülmesi yönünde sarfedilmesi hedef alınmıştır.

Bu hedeflere ulaşılması için ise sözkonusu ekonomik ve sosyal kalkınma planının aşağıda sıralanan esaslara göre çizildiği görülmektedir.³

- 2) Facts and Figures : Socialist Popular Libyan Arab Jamahiriya, 1977, s. 143.
- 3) The Human March in the Libyan Arab Republic, Department of

— 1960'ların ekonomik yapısında bulunan zayıf noktaların ve yetersizliklerin giderilmesinde bir rol olarak, çeşitli ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesinde denge ve bütünlüğün sağlanması ve sosyal sınıflar arasındaki açığın daraltılması;

— Milli ekonomide maksimum büyüme oranının elde edilmesi;

— Ekonomik faaliyetlerin sanayi ve tarıma ağırlık verilecek biçimde yönlendirilmesi;

— Petrol üretiminin tatminkâr bir orana yükseltilmesi;

— Eğitim ve sağlık hizmetlerinin bütün yurttaşlara bedelsiz götürülmesi;

— Her ailenin uygun bir eve sahip olması;

— Sosyal hizmetlerin, uzun yıllar ihmal edilmiş ve bu hizmetlerden mahrum kalmış geri bölgelere doğru genişletilmesi.

Yukarıda sıralanan esaslarla uyumlu olarak Libya'da, 1973/75 3 Yıllık Kalkınma Planı'na göre bütçe 1.110.000.000 L.D. olarak belirlenmiştir:

TABLO I. Libya'da 1973/75 Dönemi Bütçe Tahminleri ve Gerçekleşmeler (L.D. Olarak)

Sektör	1973/75 tahmini	1975 tahsifatı	%
			31.12.1974 gerçekleşme
Tarım ve tarımsal ıslah Bütünleştirici	240.826.000	100.146.000	95.1
tarımsal kalkınma	326.145.000	131.000.000	91.4
Sanayi ve madencilik	329.306.000	13.868.000	91.7
Petrol	185.738.000	83.780.000	76.2
Ulaştırma ve haberleşme	221.092.000	72.407.000	91.2
Elektrik	261.258.000	114.320.000	87.4
Eğitim	220.435.000	109.975.000	83.4
Kamu sağlığı	64.883.000	252.475.000	71.7
İşgücü	23.282.920	8.707.700	83.2
Gençlik ve sosyal olaylar	23.612.000	690.100	67.4
İnşaat ve kamu malları	355.100.000	130.000.000	94.9
Ekonomi ve turizm	9.640.000	3.420.000	68.7
Enformasyon ve kültür	25.011.600	8.110.000	60.0
Yerel yönetim	193.530.000	95.880.000	97.2
Planlama	12.268.800	8.515.800	69.9
Yönetimin geliştirilmesi	1.322.000	377.000	62.9
Proje kaynakları	10.544.680	529.300	—
Beslenme ve deniz ürünleri	3.870.000	3.870.000	—
Deniz ulaşımı	63.370.000	63.370.000	—
TOPLAM	1.110.000.000	2.571.235.000	89.1

Kaynak : The Human March in the Libyan Arab Republic, Department of Information and Cultural Affairs, Ministry of Foreign Affairs, January 1976, s. 89 .

Tablo I incelendiğinde, 1 Eylül Devrimi'nden sonra Libya'da bir bütün olarak en çok tarım sektörü ve tarımsal kalkınmaya ağırlık verildiği görülmektedir. Yine konut yapımı ve kamu mallarına (public utilities) ayrılan tahsisatların da çok yüksek olduğu izlenmektedir.

3 Yıllık Plan döneminde bir bütün olarak büyüme trendlerinin dökümü ise aşağıdaki Tablo II'de verilmiştir:

TABLO II. Libya'da Başlıca Büyüme Trendleri : 1973/75

	Birim	Büyüme Oranı (%)			
		1972	1975	1973/75	Yıllık
Ayırım					
G.S. Yatırım	milyon Dinar	375.0	850.0	126.7	31.5
G.S. Tasarruf	"	605.0	900.0	48.8	14.2
Yatırım oranı	%	27.6	46.6	—	—
Tasarruf oranı	"	44.6	49.3	—	—
İhracat	milyon Dinar	966.0	1120.0	16.0	5.1
İthalat	"	343.0	520.0	51.6	14.9
Nüfus	bin	2084.0	2379.0	14.2	8.5
İstihdam	"	557.0	682.9	22.6	7.0
Petrol Sek. üre.	milyon Dinar	979.5	1134.0	15.8	5.0
Petrol dışı S. üre.	"	1003.2	1579.5	57.5	16.5
Petrol Sek. G.S. üre. ge.	"	909.3	1053.0	15.8	5.0
Pet. Dış. G.S. gelir	"	664.5	1072.0	61.5	17.5
G.S. Milli Gelir	"	1330.8	1784.0	33.0	10.2
G.S. Milli hasıla	"	1356.3	1824.0	34.5	10.4
Kişi başına G.S.M.G.	L.D.	638.6	749.9	18.8	5.7
Özel tüketim	"	396.0	471.5	19.0	6.0
Kamu tüketimi	"	315.8	433.5	37.3	11.2

Kaynak : İbid., s. 90-91.

Libya'da, yukardaki tabloda verilen büyüme trendleri gerçekleşmiş, hatta planlanan rakamlar aşılmıştır. Örneğin planda % 17.5 olarak belirlenen petrol dışı sektörlerde yıllık büyüme oranı, ilk iki yıl sonunda % 19.6'a ulaşmıştır⁴. Genel bir değerlendirmede; endüstriyel ve tarımsal projeleri kapsayan ilk plan ile, Libya'da üretim ve gelir artışı sağlanırken ekonomide bir dönüşümün başarıldığı da söylenebilecektir.

Giderek Libya'da 1976 yılında 5 Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe konmuştur.

B. 1976/80 5 Yıllık Kalkınma Planı'nın Genel Özellikleri ve Hedefleri :

Libya'da 5 yıllık planda getirilen temel strateji, geride bırakılmış olan 3 yıllık planın ekonomi politikasının bir devamıdır. Sözkö-

4) Facts and Figures, op. cit., s. 144.

nusu 5 yıllık planın bir bütün olarak hedefleri ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:⁵

1. Bütün sektörlerde, reel G.S.M.H.'nin % 10.7'lik artışını sağlamak için üretimi arttırmak. Bu oran petrol dışı sektörlerde yıllık % 14.1; ham petrol ve doğal gaz için ise yıllık % 7.8 olarak belirlenmiştir. Tablo III, 5 yıllık dönemde çeşitli sektörlerin G.S.M.H.'ya beklenen bu katkılarını göstermektedir:

TABLO III. 5 Yıllık Planda Faktör Fiyatlarıyla G.S.M.H. Hedefleri (1974 Fiyatlarıyla) (milyon L.D.)

Ekonomik Faaliyetler	1975	1976	1980	Planlanan Büyüme %		
				1976	1980	Yıllık (%)
Tarım, orman ve balıkçılık	83.8	102.3	174.4	22.1	108.1	15.8
Petrol ve doğal gaz	2276.6	2735.7	3306.9	20.2	45.3	7.8
Madencilik	19.0	21.0	31.0	10.5	63.2	10.3
İmalât Sanayii	84.7	113.6	323.4	34.1	281.8	30.7
Elektrik ve su	14.6	19.3	41.0	32.2	180.8	23.0
İnşaat	434.5	527.6	783.3	21.4	80.3	12.5
Toptan ve perakende ticaret	204.4	226.5	344.4	11.0	68.5	11.0
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	231.3	269.9	544.8	16.7	135.5	18.7
Maliye, Sigorta ve Bankacılık	91.0	103.7	175.2	14.0	92.5	14.0
Ev Edinimi	126.2	143.0	211.6	13.3	67.7	10.9
Eğitim ve sağlık dışı kamu hiz.	284.7	312.5	434.8	9.8	52.7	8.8
Eğitim hizmet.	111.5	127.1	214.7	14.0	92.5	14.0
Sağlık hizmet.	47.9	53.6	84.4	11.9	76.2	12.0
Diğer hizmet.	13.8	15.2	22.2	10.1	60.9	10.0
Genel Toplam	4024.0	4771.4	6692.1	18.6	66.3	10.7

Kaynak : Facts and Figures : Socialist Popular Libyan Arab Jamahiriya, 1977, s. 147.

5) Ibid., s. 145-147.

2. Kişi başına gelirin yıllık % 5.6'lık artışla, 1975'deki 1360.4 L.D.'dan 1980 yılında 1786.5 L.D.'na çıkarılması planlanmıştır.

3. Planın nihaî hedefi, her Libya vatandaşının hayat standardını yükseltmek olduğundan; bunun gerçekleştirilmesi için planda hem direkt olarak satın alınan mal ve hizmetlere hem de devletin sunduğu bedelsiz hizmetlere olan ferdi harcamaların artırılması amaçlanmıştır. Bu nedenle nihaî kamu tüketimindeki artışın yılda % 9.6 olabileceği planlanırken, nihaî özel tüketimin yılda % 9.4 artması öngörülmüştür.

4. Yine planda 1974 fiyatlarıyla, 1975 yılında 398.3 milyon L.D. olan ödemeler dengesi fazlasının, 1980'de 727.7 milyon L. D.'na çıkarılmasına gayret edilecektir. Bunun ise ihracatın yıllık % 5.2'lik artışı ile dengelenmesi, böylece üretime yönelinir ve ihracat arttırılırken ithalât kısıtlamasına gidilmesi amaçlanmıştır.

5. Planda Yatırımların Önemi : 5 Yıllık Planda yatırım programına büyük ağırlık verilmiştir. Sözkonusu dönemde harcamalara ayrılan tahsisatların toplam değeri 7840 milyon L.D.'na ulaşacaktır. Bunun sonucunda yıllık yatırım artışının 1568 milyon L.D. olarak; 3 Yıllık Plan döneminin iki katı bir oranda ve yatırımların yaklaşık olarak yine iki katı fazlasıyla gerçekleşmesi sözkonusudur.

Bu yatırım değerinin farklı sektörler arasında dağılımında ise ekonomideki temel sektörler öncelik verilmiştir⁶⁾.

— Sanayi sektörüne bu dönemde 1506.7 milyon L.D. olan toplam yatırımların en büyük payı ayrılmıştır. Bu miktar, 3 Yıllık Planda 65 milyon L.D. olan miktarın çok üzerinde olarak 302.2 milyon L.D.'dır. Bunun nedeni sanayileşmesini gerçekleştirebilmesi için Libya'nın demir, çelik, alüminyum ve petro-kimya endüstrisinin çeşitli branşları gibi büyük ölçekli ağır sanayinin kurulması aşamasında olmasıdır.

— Yine gıda maddeleri üretiminde kendi kendine yeterli hale gelinebilmesi için yatırımların büyük kısmı tarım sektörüne ayrılmıştır. Nitekim sözkonusu dönemde tarım sektörüne 939.1 milyon L.D. üzerinde yatırım yapılması planlanmıştır.

— Diğer taraftan Libya'da dış ticaretin kontrol altına alınabilmesi için ticaret filosu kurulmasına; tanker ve gemi alımına önem verilmektedir.

6) İbid., s. 148 ve devamı.

— Libya'da gelişmemiş bölgelerde ve özellikle ülkenin iç taraflarında yeni köyler kurulmasına gidilmektedir. Burada ekonomik ve teknik özelliklerine göre farklı endüstrilerin yerleştirilmesi de sözkonusudur. Örneğin demir-çelik komplekslerinin Misurata, petrokimya grubunun Mersa Brega, kimya endüstrisinin Abu Kammash bölgelerinde yerleştirilmesi planlanmıştır. Yine bölgeler arasında alt yapı yatırımları olarak; yol, demiryolu, elektrik şebekesi sistemi ve telefon tesisatlarının dengeli dağılımına gidilmesi sözkonusudur. Tablo IV'de bir bütün olarak yatırımların sektörel bileşimi ile kamu ve özel sektörler arasındaki dağılımı verilmektedir:

**TABLO IV. 5 Yıllık Dönemde Planlanan Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımları (1974 Fiyatlarıyla)
(L.D. Olarak)**

Ekonomik Faali.	Kamu	Özel	Toplam	Genel Yüzde Dağı.			Sektörler İti. % da.	
				Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Öz.
Tarım	874.1	65.0	939.1	11.2	0.8	12.0	12.8	6.1
Petrol ve tabii gaz	40.0	155.0	195.0	0.5	2.0	2.5	0.6	14.7
Diğer Madenler	9.0	10.0	19.0	0.1	0.1	0.2	0.1	1.0
İmalât Sanayii	1471.7	35.0	1506.7	18.8	0.4	19.2	21.7	3.3
Elektrik	706.7	00.0	706.7	9.0	0.0	9.0	10.4	0.0
İnşaat	32.0	40.0	72.0	0.4	0.5	00.9	0.5	3.8
Ticaret	32.9	15.0	47.9	0.4	0.2	0.6	0.5	1.4
Ulaştırma	1197.8	280.0	1477.8	15.3	3.6	18.9	17.6	26.6
Sigorta	5.0	0.0	5.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0
Konut	764.3	430.0	1194.2	0.7	5.5	15.2	11.3	40.8
Genel Hizmet.	759.1	0.0	759.1	9.7	0.0	9.7	11.2	0.0
Eğitim	460.5	2.0	462.5	5.9	0.0	5.9	6.8	0.2
Sağlık	144.6	4.0	148.6	1.8	0.1	1.9	2.1	0.4
Diğerleri	0.0	25.0	25.0	0.0	0.3	0.3	0.0	2.4
Proje tahsisle.	310.3	0.0	310.3	4.0	0.0	4.0	4.6	0.0
Genel Toplam	6786.5	1053.5	7840.0	86.3	13.4	100.0	100.0	100.0

Kaynak : İbid., s. 151.

6. 5 Yıllık Planda Üretim Hedefleri : Planda yeralan büyük yatırım programının gerçekleştirilebilmesi için üretim ve G.S.M.H. artışı gerekmektedir. Bu nedenle mal ve hizmetler sektörlerinde aşağıdaki hedeflere ulaşılması planlanmıştır:

TABLO V. 1976/80 Kalkınma Planında Üretim Hedefleri

Sektörler	Birim	1975 yılı sonu	1980 yılı sonu
TARIM			
Tarım Alanları	Bin Hektar	719	1.076
Sulama Alanları	"	168	268
Diğer Alanlar	"	551	808
Buğday	Bin Ton	107	336
Arpa	"	216	245
Sebzeler	"	620	825
Meyvalar	"	141	255
Et	"	46	98
Süt	"	85	290
Yumurta	"	9	28
Büyük Baş Hayvan	Bin Adet	19	92
Koyun ve Keçi	"	3	4.5
Bal	Ton	350	600
Kümes Hayvanları	Milyon Adet	11	26
İMALAT SANAYİİ (Beklenen Üretim)			
Un Değirmeni	Bin Ton	258	600
Yem	"	144	384
Balık Salamuryası	Ton	2.000	4.500
Maden Suyu Şişeleme.	Milyon Litre	23	40
Tekstil	Milyon Metre	—	16.8
Ayakkabı	Bin Çift	1.230	1.650
Çimento	Bin Ton	726	4.025
Kireç	"	14	125
Tuğla	"	—	182
Metal Boru	Ton	—	40.000
Su Püskürtme Borusu	Milyon Metre	—	1
Pil	Bin Birim	—	205
Cam Üretimi	Bin Ton	—	30
PETROL SANAYİİ			
Petrol Arıtımı	B/D	69.000	349.000
Kimyevi Gübre	T/Y	—	600.000
Asfalt	"	—	31.000
Metanol	"	—	297.000
Sentetik Lif	"	—	200.000
Plastik Maddeler	"	—	250.000
İNŞAAT SEKTÖRÜ			
Ev Sayısı	Birim	330.156	480.156

Kaynak: İbid., s. 153-154.

Yukardaki tablonun incelenmesiyle görüleceği gibi Libya'da, 1976/80 döneminde yeni üretim alanlarına geçilmesi sözkonusudur. Özellikle imalât ve petrol sanayilerinde bu durum açık olarak gözlenmektedir. Sonraki bölümde sektörler itibariyle bir ayrıma gidilerek bu yönlü analizler derinleştirilecektir.

II. LİBYA'DA ÜRETİM SEKTÖRLERİ

A. Petrol Sektörü :

1. Petrolün Libya'da Ortaya Çıkışı ve Yabancı Petrol Şirketlerinin Faaliyetleri :

Refahın büyük bir kısmını petrole borçlu olan Libya'da ilk defa elli yıl kadar önce jeologlar tarafından petrole rastlanmış ancak bu alanda ilk önemli adımlar, II ci Dünya Savaşı'ndan sonra atılmıştır. Yapılan çalışmaların umut verici olması üzerine Yabancı petrol şirketlerinin bu ülkeye olan ilgisi artmış ve Libya'da petrol Kanunu, üretim yılı olan 1961'den önce, 1955'de çıkartılmıştır. A.B. D.'li petrol ortaklıklarının hazırladığı bu liberal kanuna göre petrol imtiyaz hakları; kuzeyde 30 bin. güneyde 80 bin km² yi kapsamıştır⁷.

1955 liberal kanunu ile birlikte Libya'ya, özellikle A.B.D.'li petrol ortaklıklarının petrol imtiyaz hakkı elde etmek için akın ettikleri görülmektedir. Bu ortaklıklardan önemli petrol yatağını ilk bulan, Exxon'un bir kolu olan ESSO International olmuştur.

7) Bu kanunla Libya, üretimden % 12.5 devlet hissesi ve kârdan da % 50 oranında vergi alacaktı. Ancak bu kârın hesaplanması vergi muafiyetlerinden sonra ve piyasa fiyatlarına göre yapılacaktı. Petrol imtiyaz hakkı sahiplerine tanınan bu muafiyetler şunlardır :

a. "Değer Azalması Ödeneği" üretime geçilmeden önce bütün mal varlıklarına yapılan % 20'lik indirimdir;

b. "Tüketim İndirimi", üretime geçilmeden önceki masraflar üzerinden % 20 amortisman veya cironun % 25'ine eşit bir indirimdir. Bkz. Kubilay BAYSAL, Uluslararası Petrol Sorunları, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, No. 392, Sermet Matbaası, İstanbul, s. 87.

İkincisi, üç bağımsız A.B.D'li ortaklık (Marathon, Continental, Arameda) ile Shell tarafından kurulan Oasis ortaklığıdır. Bunları başka bir bağımsız A.B.D.'li ortaklık olan Occidental, sonra da British Petroleum (BP) ortaklığının bir kolu izlemiş ve üretim, büyük ölçüde milletlerarası büyükler ile bağımsız ortaklıklar arasında paylaşılmıştır.

Libya'da, 1955 Kanunu'nun ülkenin vergi kaybına neden olması üzerine yeni bir yönetmelik ilân edilmesi yoluna gidilmiştir. Yönetmelik yeni imtiyaz hakkı alanların tümüne ve yeni izinler isteyen eski imtiyaz hakkı sahiplerine uygulanacak, muafiyetler kaldırılacak, kârlar afişe fiyattan hesaplanacak ve imtiyaz hakkı istekleri ihaleye çıkarılacaktır. Libya, 1955 Kanunu ile imtiyaz hakkı sağlayan ortaklıklara da 1961 Yönetmelik hükümlerinin uygulanmasına çalışıyordu. Bu sorunu da OPEC örgütüne 1962'de girmekle çözüme bağlamıştı. Nitekim OPEC tarafından Libya'nın benimsediği yeni yönetmeliğe uymayan ortaklıklara, üye ülkelere petrol imtiyaz hakkı verilemeyeceğinin açıklanması üzerine tüm ortaklıklar Libya'nın isteğini kabul ettiler⁸.

1969'da Libya Komuta Konseyi'nin yönetimi ele almasından sonra, ülkenin petrol politikasında da belirgin bir değişiklik görülmüştür. Yeni yönetim, görüşlerini kabul ettirmek amacıyla Occidental Petroleum ile görüşmeye oturmuş ve 1970'de bir anlaşmaya varılmıştır. Occidental, Libya ile yaptığı bu anlaşma gereğince, varil başına afişe petrol fiyatını 30 cent'e ve Libya'ya tanıdığı kâr payını da % 58'e yükseltmiştir. Sonradan öteki bağımsız ortaklıklar da onları izlemek zorunda kalmışlardır⁹. Giderek Libya'da 1970 yılında National Oil Corporation (N.O.C.) adlı milli petrol şirketi kurulmuştur. Bir süre sonra, 7 Aralık 1971'de de Libya'da faaliyette bulunan şirketlerden British Petroleum Exploration (Libya) Co. millileştirilmiştir.

8) İbid., s. 87-88.

9) İbid. Belirtilmelidir ki, devrim gerçekleştirildiği sırada Libya'da faaliyet gösteren tüm yabancı şirketlerin sayısı 40'ı buluyordu; bu şirketlerin çoğunluğu Amerikan ve İngiliz şirketleriydi. Ülkede petrol kaynaklarının işletilmesinde olduğu kadar, rafineri tesislerinde de Amerikan sermayesi egemendi. 1968 yılı sonunda Libya'nın 795.000 ton olan toplam rafineri kapasitesinin 715.000

3 Yıllık plan döneminde çıkarılan bu kanunlarla millileştirilen şirketler sıralandığında öncelikle 11 Haziran 1973'de millileştirilen BP'nin ortağı Nelson Bunker Hunt ile karşılaşmaktadır. Ayrıca Ağustos 1973'de Oasis ve diğer şirketler, kendi hak ve faaliyetlerinde Libya Milli Petrol Şirketi'nin (Libyan National Oil Company) % 51 ortaklığı konusundaki karara uymuşlardır. Söz konusu diğer şirketler ise şunlardır: Mobil, Exxon, Amoco, Amoseas ve Shell. 11 Şubat 1974'de de Amoco ve Amoseas tamamen millileştirilmiştir. Tazminat ödemesi Shell, BP ve Bunker Hunt'a yapılmıştır¹⁰.

2. Libya'da Petrol Bölgeleri ve Petrol Üretimi :

Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucu Libya'da önemli petrol yatakları başlıca dört bölgede bulunmuştur. Bu bölgeler aşağıda kısaca açıklanmaktadır¹¹.

a. Zelten : Bingazi'den yaklaşık 200, sahilden de 100 mil uzaklıkta yer alan bu bölge, Nisan 1959'da ESSO tarafından bulunmuştur. Bu alandan petrol Marsa Bregha limanına akıtılarak 1961 sonlarında ihracata başlanmıştır.

b. Dahra : Tripoli ve Bingazi ortasında yer almakta ve sahilden yaklaşık 90 mil uzaklıkta bulunmaktadır. 1958/59'da keşfedilen bu bölgeden 1962 yılında Ras El Sidr'e bir petrol boru yolu döşenmiştir.

tonu yani % 89.8'i Amerikan sermayesinden oluşmaktaydı. Aynı yıl sonunda Libya'nın petrol üretiminde Amerikan şirketlerinin payı ise % 86.4 olmuştur. Bkz. Faiz TÜRKKAN, et al., Libya - Türkiye El Ele, Çözüm Yayınları, İstanbul, 1975, s. 64.

Diğer taraftan, Musul petroleri, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan'ın tüm petrol yataklarının, dünyaca bilinen bir iki petrol şirketinin elinde bulunduğu dikkate alındığında, Libya petrol endüstrisinin, çok sayıda yabancı şirket elinde yönlendirilmesi nedeniyle, Orta Doğu ve Amerika Kıtası'ndaki petrol endüstrisinden ayrıldığı söylenebilecektir.

10) John PEXTON, The Stateman's Year Book 1977/78, The One Volume Encyclopedia of All Nations, The Mac - Millan Press Ltd., 114 cü Bası, London, 1977, s. 1141.

11) İbid.

c. Beida : Caltex tarafından 1959'da bulunan bu bölge, Cyrenaica sınırında olup, sahilin 140 mil uzağındadır.

d. Diğer Bölgeler : Mobil Oil, Shell, Culf, CPTL tarafından yapılan, ticari olmayan veya henüz değeri biçilmemiş diğer keşiflerdir. Bunların yanısıra, BP da, Tobruk terminaline petrol boru yoluyla bağlanmış Güney Cyrenaica'da ticari miktarlarda petrol bulmuştur.

1960 yılına kadar hiç petrol üretilmeyen Libya'da yukarda adı geçen bölgelerin bulunmasından sonra üretim hızla artmış ve 1964'de Cezayir petrol üretiminin aşıldığı düzeye gelinmiştir. Özellikle 1967'de Süveyş Kanalı'nın kapanmasından sonra Avrupa limanlarına yakınlığı ve petrolünün kaliteli olması nedeniyle bu ülkenin petrol üretimi ve geliri hızla yükselmiş ve Libya, 1969 yılında dünyanın en büyük petrol ihracatçısı ülkelerinden biri olmuştur¹².

1969'da en üst düzeyine ulaşarak 199 bin ton olan petrol üretimi sonraki yıllarda azalma eğilimi göstermiştir. Ancak bu azalışa rağmen üretim, 1972 sonuna kadar olan dönemde 100 bin tonun altına düşmemiştir.

1973 ise Libya'da petrol konusunda önemli aşamaların gerçekleştirildiği bir yıl olmuştur. Millileştirme hareketinin yanısıra ikinci önemli bir husus da, bu yıl içersinde üretim ve fiyatlar üzerinde yapılan müdahalelerdir. Gerçekten, siyasal olaylar yanında, dünya para bunalımı ve Batı dünyasında gelişen enflasyon ile A.B.D. dolarının değerinin devamlı surette düşmesi üzerine, diğer petrol ihraç eden Arap ülkeleri ile birlikte Libya Hükümeti, 1973 yılı içersinde 40 derece graviteli ham petrol ihraç fiyatlarını ayarlama yoluna giderek 23 Aralık 1973'de varil başına fiyatı 15,76 dolar olarak belirlemiştir¹³.

12) Kubilay BAYSAL, op. cit., s. 87.

13) Sözkonusu fiyat artışı birden bire olmamıştır. 1973 Haziran Anlaşması varil başına ham petrol fiyatını 4,25 dolara yükseltmiş ve Kasım 1973'de fiyat 8.8 dolara çıkmıştı. Bu konuda bkz. Joan Edelman SPERO, *The Politics of International Economic Relations*, St. Martin's Press Inc., London 1977 ve OPEC Secretariat, *OPEC Bulletin*, Vol. XI, No. 14, May 5, 1980.

1973'de petrol ihraç fiyatlarının yükseltilmesi ülkenin petrol gelirlerini büyük ölçüde arttırmış ve ham petrol üretimi 794 milyon varile düşürülmüştür. Aynı yıl üretici şirketler itibariyle toplam üretimin % 35.5'ini OASİS Grubu teşkil etmiş, ancak bu şirketin ürettiği petrol miktarında bir önceki yıla göre % 17'lik bir gerileme gözlenmiştir:

TABLO VI. Libya'nın Ham Petrol Üretimi : 1965 - 1973
(1000 varil)

Yıllar	Esso Gr.	Oasis Gr.	Occi- dental	Ag/ Hunt	Mobil/ Geisen.	Amoss- eas	Diğer- leri	Toplam
1965	206.828	184.606	—	—	36.745	16.000	1.073	445.252
1966	203.106	237.433	—	733	63.452	29.923	5.853	550.505
1967	219.070	229.943	—	59.427	73.817	47.121	3.223	632.601
1968	271.047	251.104	139.462	111.228	86.442	89.382	2.620	951.345
1969	271.401	287.988	221.900	117.291	96.665	134.855	4.351	1.134.451
1970	267.155	345.291	240.605	150.711	92.261	117.977	11.436	1.225.436
1971	163.244	298.657	214.178	153.152	67.548	95.512	11.043	1.003.334
1972	133.083	291.629	155.013	77.791	59.693	85.118	11.174	813.501
1973	113.597	281.592	129.042	86.087	52.581	74.039	66.866	793.854

Kaynak : Libya'nın Ekonomik Durumu ve Türkiye - Libya Ticari İlişkileri, 1973 Yıllık Raporu, T.C. Trablusgarp Büyükelçiliği Ticari Ateşeliği, Trablusgarb, 1974, s. 17.

Tablo VI'da görüldüğü gibi, 1973'de ESSO Grubunun genel üretim içerisindeki payı % 14.3 olarak gerçekleşmiştir. Üretim payı % 15.5'e yükselen Occidental'den sonra dördüncü sırayı, toplam üretim içerisindeki payı % 11.7 ile Arabian Golf Company fol Exploration oluşturmuş, bunu da sırasıyla Amosseas (% 8.8), Mobil/Gelsenberg (% 6.6) izlemiştir.

Diğer taraftan, 1973 sonrası petrol üretimine bakıldığında, Tablo VII'de, üretimin giderek azaldığını ve 1974'de en düşük düzeye indiğini görmekteyiz:

TABLO VII. Dünya Ham Petrol Üretimi : 1973 - 1979
(1000 Varil)

Yıl	Suudi Arab.	İran	Kuveyt	Irak	Libya	Cezayir	Nijer.	Venezuel.
1973	2.773.887	2.152.228	1.103.165	717.676	796.423	391.890	750.875	1.228.590
1974	3.096.211	2.210.627	930.142	680.860	550.784	372.753	822.702	1.086.332
1975	2.583.187	1.965.404	760.888	820.545	551.251	345.251	651.949	855.134
1976	3.140.088	2.166.417	786.929	874.374	699.504	393.487	759.057	833.077
1977	3.368.966	2.079.991	720.237	909.945	757.994	401.480	765.457	816.820
1978	3.023.279	1.910.359	765.529	959.550	721.473	448.000	696.505	790.259
1979	3.477.075	1.115.750	911.160	1.252.300	751.440	407.425	840.552	859.915

Kaynak : Petroleum Economist, Volume XLVII, Number 4, April 1980, s. 181.

1972'lerde 813 milyon varil olan petrol üretiminin 1974'de 551 milyon varile kadar düşürülmesinin esas nedeninin 3 Yıllık Planda; ülkedeki petrol zenginliğinin korunması ve bu zenginliğin sağlam ve bilimsel esaslara göre işletilmesi olduğu belirtilmektedir. Bu ise, milli gelirinin büyük bir bölümü petrol gelirlerinden oluşan Libya'nın, bu değerli kaynağının daha rasyonel kullanılması ve tükenmemesi açısından önemlidir.

1977'de bilinen petrol rezervi 20000 milyon varil olan Libya'nın bir program çerçevesinde yürüttüğü mevcut üretim yapısı gözönüne alındığında, daha uzun yıllar önemli üretici ülkeler arasında yer alacağına kuşkusuz olduğu söylenebilecektir¹⁴.

3. 1976/80 5 Yıllık Plan Döneminde Petrol Sektöründe Genel Hedefler :

Petrol sektörü için belirlenen gelişme stratejisi, ara endüstrileri ilk, ilerlemiş durumda planları da ikinci aşamada uzun vadeli bir plan çerçevesinde hedef almaktadır. Böyle bir planda, üretim sektörleri arasında işbirliği, verimli kapasitelerin değişikliği ve petrol türevlerinde kendi kendine yeterliliğin gerçekleşmesi temel hedefler olacaktır.

Planda petrol sektörü için ayrılan tahsisat 648.196 milyon L.D.'na ulaşırken, sadece 1976 yılı için ayrılan miktar 90 milyon L.D. olmuştur. Burada, sektörle ilgili olarak plan içinde yer alan programların en önemlilerine kısaca değinilecektir:

a. Rafineri Programı : Program, aşağıda belirtilen yollarla, gerek yurt içi ihtiyacı karşılamak, gerekse de ihracat için ihtiyat ayırmak amacıyla yeni rafinerilerin kurulmasını hedef almıştır:

— 1975'de günde 70.000 varil olan arıtma kapasitesinin 1980'de 350.000 varile çıkartılması. Bu ise, naphtha, kerosin ve dizel yağı gibi temel petrol türevlerini üretecek 220.000 varil/gün verim kapasiteli Tobruk rafinerisinin kurulmasının yanısıra, Zawia rafinerisinin (60.000 varil) işletilmesinde optimum verim sağlanması ve gün-

14) Petroleum Economist verileri; 1979'da Libya'nın dünya doku zuncusu, OPEC ülkeleri arasında da yedinci durumda olduğunu göstermektedir.

de 20.000 varile ulaşarak verim kapasitesini iki katına çıkaracak ikinci bölümünün tamamlanmasıyla başarılacaktır.

— Yurt içi ihtiyacı karşılamak amacıyla yılda 200,000 ton kapasiteli bir asfalt fabrikası kurulması da planda öngörülmektedir.

b. Petrolün Endüstrileştirilmesi Programı : Program, ileri petrokimya endüstrileri kurulması yoluyla ham petrol ve doğal gaz işlenmesini amaçlamaktadır:

— Günde 2000 ton kapasiteli ammonia fabrikası gibi ara endüstrileri tamamlayacak türev kuruluşlar;

— Tarım sektörünün ihtiyaçlarının karşılanmasıyla beraber, ihracata ihtiyat ayrılması için günde 2000 ton kapasiteli nitrojen gübre fabrikaları;

— Günde 1000 ton kapasiteli metanol fabrikalarının tamamlanması;

— Sentetik ve plastik gibi ileri petrokimyasal endüstriler için gerekli ethylenin elde edilmesi amacıyla, günde 1000 ton kapasiteli bir ethylen fabrikasının kurulması.

c. Sentetik ve Plastik İmalâtıyla İlgili Program : Bu endüstrilere yatırılan sermaye, üretim değişikliğine ve ara endüstrilerden ilerilerine geçilmesine yardımcı olmaktadır. Ayrıca plan, sentetik ve naylon endüstrileri kadar tekstil endüstrisine materyal sağlamak için halen inşa halinde olan petrokimya endüstrilerinin kullanılmasını amaçlamıştır. Bu durum, tekstilin ilerlemesi karşısında Janzur tekstil bitkisinin de gelişmesine yardım edecektir. Planda, sentetiklerin üretim kapasitesinin yılda 2000 ve naylonunkinin de 1000 ton olması öngörülmüştür¹⁵.

B. Petrol Dışı Sektörler :

1. Tarım Sektörü : Yeşil Devrim

Libya'nın ekonomik ve sosyal kalkınmasında tarım sektörüne büyük önem ve öncelik verilmiştir¹⁶. Bunun nedeni; tarıma elverişli alan-

15) Facts and Figures, op. cit., s. 64-69.

16) Libya'da Ekim 1974'de ilân edilen bir kanunla Tarımsal Kalkınma Konseyi (Council of Agricultural Development) kurulmuştur. Konsey Jeffara, Jabal Al Akhdar, Fezzan ve Kufra bölgelerinde

ların toplam yüzölçümünün % 15'ini aşmadığı Libya'da gıda maddeleri üretiminin ihtiyacı karşılamamasıdır¹⁷.

Libya'da Büyük Devrim'den sonra bu durumun giderek ortadan kaldırılması; öncelikle tarımda kendi kendine yeterlilik¹⁸, gelecekte ise tarımsal ürün ihracını gerçekleştirme amaç alınmıştır. Tarım politikası olarak mekanizasyona gidilmesiyle "yeşil devrimin (green revolution)" başarılabacağına inanılmaktadır. Yine izlenen bu tarım politikasında sanayi ve tarım kesimleri arasında bütünlük kurulmasına çalışılmaktadır. Bu nedenle Libya'da 1973/83 10 Yıllık Bütünleştirici Tarımsal Kalkınma Planı (Integrated Agricultural Development Plan) yürürlüğe konmuştur. Sözkonusu plan için ayrılan tahsisat 700.856.560 L.D.'dir ve planın dayandığı temel esaslar şöyle sıralanabilir:

- Doğal kaynakların korunması ve mevcut sudan yararlanmak;
- Orman ve otlakları geliştirmek;
- Üretken çiftlikler halinde tarıma elverişli yeni alanlar açmak¹⁹;
- Yeni yerleşim yerlerini bütün gerekli hizmet birimleriyle birlikte kurmak²⁰.

4 ayrı Kuruldan oluşmakta ve 26 tarımsal projenin gerçekleştirilmesine çalışılmaktadır.

- 17) Bu bölümdeki özet anlatım için esas itibarıyla önceki bölümlerde verilen iki kaynaktan yararlanılmıştır: Facts and Figures, op. cit., s. 33-44 ve The Human March in the Libyan Arab Republic, op. cit., s. 95-119.
- 18) Örneğin 1976/80 Döneminde arpa, baklagiller, yumurta ve süt için % 100, meyva tüketiminde % 92, buğdayda % 74, ette % 77.7 ve zeytinyağı üretiminde % 54 kendi kendine yeterlilik (self-sufficiency) amaçlanmıştır.
- 19) Devlet bu çiftliklerin maliyetinin % 50'sini karşılamakta, kalan kısım vatandaş tarafından eşit taksitlerle yirmi yılda ödenmektedir. Bkz. "Tarım Devrimi ve Sahranın Yenilenmesi", Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi içinde, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Kültür Merkezi Yayını, No. 9, Ankara, 1976.
- 20) Bu son durumun etkisiyle, Libya yöneticilerine göre ülkede, dünyada benzeri olmayan toplumsal - ekonomik bir olay cereyan etmektedir. Bu olay "tarımda gerçekleşen devrim sonucu köye göç" olarak nitelenmektedir. Köyün ve köy yaşamının çekiciliğinin artırılması sonucu köye dönme hareketi hızlanmış-

Diğer taraftan 1973/75 ve 1976/80 emredici kalkınma planlarında da tarım sektörüne ayrılan tahsisatların giderek yükseldiği görülmektedir. Nitekim 1969 yılında 16.920 milyon L.D. olan tahsisat, 1975'de 231.46 milyon L.D.'na ulaşmıştır. 1976 Yılı ve 1976/80 Döneminde ayrılan tahsisatlar ise aşağıdaki Tablo VIII'de verilmiştir:

TABLO VIII. Libya'da Tarım Sektörüne Ayrılan Tahsisatlar : (1976 Yılı ve 1976/80 Dönemi; L.D. Olarak)

Döküm	1976	1976/80
Toprak ve Tarım Reformu	111.086.000	445.296.000
Bütünleştirici Tarımsal		
Kalkınma	165.840.000	781.300.000
T O P L A M	276.926.000	1.226.596.000

Kaynak : Facts and Figures, op. cit., s. 35.

Libya'da tarım sektörüne verilen önem ve önceliğin olumlu neticeleri giderek alınmaktadır. Şöyleki, ülkede tarımsal ürün artışı yanında, gıda malları ithalinin çok yükselmediği görülmektedir:

TABLO IX. Libya'da Tarımsal Ürün Üretiminde Görülen Artışlar : 1975/77 (Ton Olarak)

Ürünler	1975	1976	1977
Buğday	107.000	145.500	205.000
Arpa	200.000	214.400	235.000
Sebzeler	620.000	670.000	707.000
Meyva	130.000	141.000	155.000
Yağ	120.000	124.000	128.000
Et	46.000	52.500	59.000
Süt	84.900	99.400	126.000
Yumurta	4.500	10.400	17.000
Yün	5.900	6.500	7.000
Hayvan Derisi	2.400	2.600	2.700
Bal	350	400	440

Kaynak : İbid., s. 38.

tır. Nitekim, 1975 yılının sonuna kadar aksi göçte bulunan aile sayısı 1570'i bulmuştur. Bu konuda bkz. İbid. ve Erdinç TOK-GÖZ, "Libya Devriminin 10. Yılında Türk - Libya Ekonomik İlişkileri", Türk - Arap İlişkileri : Geçmişte, Bugün, Gelecekte Konferansı Bildirileri, op .cit., s. 3-4.

Libya'da gıda maddeleri ithalinde görülen durum ise Tablo X'da verilmiştir:

TABLO X. Libya'da 5 Yıllık Plan Döneminde Gıda Maddeleri İthalı (1974 Fiyatlarıyla; milyon L.D.)

Yıllar	1975	1976	1980*	Artış veya azalma (%)	
				1976	1980
Gıda Malları İthalı	104.6	111.0	20.7	6.1	15.4
Toplam İthalât	1878.8	1464.9	1774.1	6.2	28.7

(*) Planlanan

Kaynak : İbid., s. 159.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1976 yılında gıda malları ithalindeki artış oranı toplam ithalât artış oranından yüksek değildir. Bu durumun 1980 yılında büyük bir farkla sürmesi; toplam ithalâtın % 28.7 oranında artışı karşısında, gıda malları ithalinde % 15.4'lük bir gerileme sağlanması planlanmıştır.

Bu verilerin önemi bir bütün olarak Arap Dünyası'nın gıda maddeleri açığının bilinmesiyle daha da belirginleşmektedir. Şöyleki, halen 145 milyona yaklaşan Arap Dünyası'nda gıda maddeleri açığı giderek büyümektedir. Sadece tahıl alanında 8 milyon açık vardır. Eğer tarım hızla modernleştirilmezse 2000 yılında Arap Dünyası'nın tahıl açığının 62 milyon tona yükseleceği hesaplanmaktadır. Oysa yapılan araştırmalar gösteriyorki bu ülkelerde tarıma elverişli toprakların değerlendirilmesi tamamlanırsa 2000 yılında kişi başına düşen ekim alanı A.B.D. düzeyine ulaşabilecektir²¹. Libya'da izlenen tarım politikasıyla, bu konuda ülkeye düşen görev yapılmaktadır.

2. Sanayi Sektörü :

Libya'nın ekonomik kalkınmasında ikinci öncelikli sektör sanayidir. Devrim'in ilk yıllarında sanayileşmeye, teknisyen ve vasıflı

21) "La Situation Economique De La Libye", *Problems Eco.*, No. 1464, Mart 1976, s. 17-18 (Erdinç TOKGÖZ, İbid., s. 4).

işgücü yetiştirilmesine ağırlık verilmiştir²². Böylece sadece Libya'nın değil Arap Dünyası ve Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin gelişme ve kalkınmalarına katkıda bulunulacağına inanılmaktadır²³. Bu nedenle sanayi sektörüne devrimin ardından ilk 5 yılda 387.472.500 L.D. tahsis edilmiştir, bu, devrim öncesinde ayrılan miktarını 17 katıdır. Giderek, 1976 yılında sadece 143.497.000 L.D. olan tahsisat 1976/80 döneminde 1.089.753.000 L.D.'na çıkartılmıştır²⁴.

Libya'da izlenmesi gereken sanayi devriminin temel stratejisi ise aşağıda sıralanan esaslara göre belirlenmiştir:

— Milli ekonominin bağımlılık ve dış etkilerden kurtarılarak Libya halkının üretken ekonomisi haline dönüştürülmesi;

— Gelir kaynaklarının değiştirilmesi ve tarımsal maddelerin işlenmesi yoluyla ekonomide dengenin sağlanması;

— Gerekli tüketim mallarının dış pazarların bağımlılığından kurtarılarak içerde serbestçe bulunmalarını sağlamak üzere maden servetlerinde sanayileşmeye gidilmesi;

— Temel Sanayi projelerinin gerçekleştirilmesi için etkin bir kamu sektörü tesis edilmesi. Bu amaca yönelik olarak Genel Sanayi Organizasyonu ve bir Sanayi Araştırma Merkezi kurulmuştur. Belirtilmelidir ki Libya ekonomisi, endüstriyel kalkınmaya katkıda bulunması için özel kesime de açıktır.

Bu esasların 1976/80 Kalkınma Planına uyumlanması ise şöyle özetlenebilir:

a. Gıda maddeleri üretimi, hayvancılık ve balıkçılığı geliştirmek için gıda maddeleri üretilen alanları genişletmek. Bu nedenle söz konusu plan döneminde tarımsal endüstrinin büyüme oranının % 115'e ulaşması amaç alınmıştır;

22) Eğitim konusunda bkz. Berrak KURTULUŞ, "Libya'da Eğitim Sektörü", İstanbul, Ağustos 1979 (mimeo.).

23) Söz konusu ülkelerin kalkınma süreçlerinde birbirlerine destek olmaları gerektiği hususunda bkz. Fouad Al-FARSY, "King Faisal's Concept of Saudi Arabian Development", Ahlan Wasahlan, No. 2, Volume 3, April/June 1979, Jeddah, s. 6-8.

24) Libya'da sanayi sektörü üzerinde anlatım için belirtilen kaynaklar incelenebilir: Facts and Figures, op. cit., s. 47-57 ve The Human March in the Libyan Arab Republic, op. cit., s. 123 ve devamı.

b. İnşaat malzemeleri üretiminde yoğunlaşma;

c. Ağır sanayiye kayılmasını sağlayıcı temel metal sanayiini uzun dönemli bir plan çerçevesinde tesis etme. Libya'da bu amaçla demir ve çelik komplekslerinin kurulmasına başlanmıştır.

d. Petrol sanayii ile bütünleşebilecek temel kimya sanayiine öncelik vermek. Bu endüstrilerde büyüme hızının, yılda % 13.7 ve sözkonusu dönem sonunda % 90'a ulaşması planlanmıştır.

e. Tarım, petrol, elektrik ve inşaat gibi diğer sektörler tarafından talep edilen ara malları üretici metal, mühendislik ve elektrik endüstrilerinde genişleme. Bu sanayilerde büyüme oranı yıllık % 63.4 olarak belirlenmiştir. Tablo XI incelendiğinde de görüleceği gibi 1976/80 döneminde, Libya'da gayri safi endüstriyel üretim hedefleri belirlenirken en yüksek büyüme hızının bu endüstride tutturulması amaçlanmıştır.

TABLO XI. 1976/80 Plan Döneminde G.S. Endüstriyel Üretim Tahminleri

(1974 Fiyatlarıyla; Milyon L.D. Olarak)

Sanayi Kolu	1975	1976	1980	Büyüme %
Gıda	45.070	56.890	96.717	16.5
Tütün	20.000	21.000	23.000	2.8
Tekstil	7.544	14.400	22.600	24.6
Kereste	14.350	15.300	21.770	8.7
Kâğıt	3.750	4.800	5.650	8.6
Kimyasal Maddeler	7.700	8.500	14.662	13.7
Petrol Ürünleri	73.077	103.131	359.229	37.5
Çimento ve İnşaat Malzemeleri	23.840	29.669	86.156	29.6
Metal	5.400	17.017	62.967	63.4
El Sanatları	3.000	3.200	5.000	10.8
Diğer Sanayiler	1.000	1.200	3.000	24.6

Kaynak : Ibid., s. 57.

f. Özellikle maden kaynaklarının bulunduğu alanları kapsayan jeolojik haritaların çiziminde ihtisaslaşmak²⁵.

Libya'da devrimin ardından başlayan ve yukarıda esasları sıralanan sanayileşme hamlesinin gerçekleştirilebilmesi için Endüstriyel Kalkınma Programı yürürlüğe konmuştur. Söz konusu bu program gereğince 68 temel sanayi projesinin gerçekleştirilmesine geçilmiştir. Yine, mal ithalini kıstak ve ödemeler dengesinde Libya lehine değişiklik için orta ve küçük çapta projeler de ele alınmıştır. Halen demir ve çelik komplekslerinin inşaatı sürerken; bu inşaatların bitiminde ağır sanayi alanında büyük bir yol alınacağına inanılmaktadır.

Diğer taraftan, Libya'da sanayinin teşvikine büyük önem verilmiştir. Öncelikle elektrik ücretlerinin düşürülmesi bir sanayi teşvik politikası olarak benimsenmiştir. Yine Sanayi ve Maden Bakanlığı, milli üretimi gerçekleştirmek için çeşitli milli ve milletlerarası sergilerle katılmaktadır.

Aynı zamanda Libya'da özel sektör işletmeleri; gelir vergisi ile makina, ekipman ve hammadde üzerindeki gümrük vergilerinden muaf tutularak teşvik görmektedirler. Yine özel sektörü teşvik amacıyla, inşaat ve sanayi projelerine kredi açılması söz konusudur. Gerçekten Libya'da Sanayi Kredi Bankası tarafından desteklenmiş birçok sanayi projesi bulunmaktadır.

Libya ekonomisinde kırsal kesimde ise el sanatları önemli bir rol oynamaktadır. Bu kesimde yaşayanlara; gelirlerini arttırmak ve daha istikrarlı bir hayata kavuşmalarını sağlamak için yardım edilmekte, böylece Libya'da dengeli bir ekonomik düzen kurulmasına çalışılmaktadır.

3. İnşaat Sektörü :

Büyük Devrim öncesinde Libya'da inşaat sektörü gelişmemişti. Nitekim devrimin ardından yapılan araştırmalar da bu durumu açık bir biçimde gösteriyordu:

25) Bu haritaların hazırlanmasında Libya yanında diğer Arap ülkeleri de büyük güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Türkiye'nin harita yapım teknoloji ve bilgisi yanısıra, bu konuda deney birikimi olduğu belirlenmiştir. Nitekim söz konusu ülkelerden harita yapımı konusunda Türkiye'ye çeşitli teklifler gelmektedir. Bkz. Milliyet Gazetesi, 5 Temmuz 1979, s. 11.

- 150.000 ailenin acele olarak eve ihtiyacı vardı;
- 70.000 aile çadırlarda yaşıyordu;
- Devlete geçen ev sayısı 189.000'i aşmıyordu. Bu evlerin 45.000'i (% 30) yıkılacak durumda ancak 36.000'i (% 20) tamir edilmeye elverişli idi;
- Devrim öncesinde her 1000 vatandaşa düşen ev sayısı ise 5'i vermekteydi.

Görülen bu faktörlerin etkisiyle, Devrimin ardından ev probleminin çözümü için büyük bir gayret sarfedilmiştir. Planlarda da aşağıda sıralanan prensiplere bağlı kalınmıştır:

— Mümkün olduğu kadar çok ev inşa etmek ve bu evleri en çok ihtiyacı olanlara; çadırlarda yaşayanlara dağıtmak.

— Yurttaşların kiralama veya satın alma yoluyla ev sahibî olmalarını kolaylaştırmak. Örneğin yıllık geliri 6000 L.D.'nin altında kalan yurttaşlar evlerinin maliyetlerinin % 90'ından muaf tutulmaktadırlar. Yine ölen bir kişinin mirasçıları evin tüm maliyetini ödeyemeyecek durumda iseler; maliyetin % 75'inden muafırlar. Devlet evlerini alamayan işçilere de, tahsisat ayrılmaktadır.

— Özellikle sınırlı gelire sahip kişiler Emlâk Bankasıma açılan kredilerden de yararlanmaktadırlar. Banka tarafından verilen borçlar faizsiz ve ev maliyetinin tümünü karşılayacak düzeydedir. Aşağıdaki Tablo XII, Devrimin ardından 1974 Yılı Aralık ayına kadar bu kredilerin tutarını ve finanse edilen evlerin sayısını göstermektedir:

TABLO XII. Ev Yapım Kredileri : 1970 - 74

Yıllar	Ev Sayısı	Krediler (L.D.)
1970/71	2.307	10.091.525
1971/72	4.862	16.390.468
1972/73	6.808	35.743.000
1974	10.266	55.276.818
TOPLAM	24.234	117.501.811

Kaynak : The Human March in the Libyan Arab Republic, op. cit., s. 189.

Diğer taraftan, Libya'da 3 Yıllık Plan Döneminde inşaat kesimine ayrılan tahsisat 355 milyon L.D.'dir. Dönem sonunda ise 112.552 inşaat, devlet kanalı veya borçlanma yoluyla tamamlanmıştır. Bu inşaat birimlerinin dökümü ise aşağıdaki Tablo XIII'de izlenebilir:

TABLO XIII. Libya'da Yapılan İnşaatların Dökümü :
1973/75 (*)

Projeler	Ev Sayısı
Orta Büyüklükteki Evler	8.111
Devlet Eliyle Yapılanlar	47.910
Değiştirilmiş Evler	12.279
Endüstriyel İnşaat	6.000
Kırsal Kesim Projesi	687
Sebha Tipi Evler	8.821
Yatırım Evleri	3.768
Borçlanma ile Finanse Edilen	24.243
Diğer	928
TOPLAM	112.552

(*) Bu tabloda sadece yeni yapılmış inşaatların toplamı verilmektedir. Sözkonusu dönemde yenileştirilmiş (restored) evlerin sayısı ise 3.841'dir.

Kaynak : İbid., s. 190.

1976/80 5 Yıllık Planda da "her ailenin uygun bir eve sahip olması" ilkesi benimsenmiştir²⁶. Ayrıca ülkedeki ekonomik ve sosyal değişimler gözönüne alınarak evlerin yapı ve biçimlerinde iyileştirmeye gidilmesi sözkonusudur.

Libya'da 5 Yıllık Plan Döneminde inşaat sektörüne 794.236 L. D.'lik tahsisat ayrılmıştır. Sadece 1976 yılında yapılması planlanan inşaat sayısı 150.000'dir. Bu inşaatların 80.550'sinin (% 53.7) kamu sektörü ve 79.450'sinin de (% 46.3) özel sektör eliyle gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Plan aşağıda sıralanan projeleri kapsamaktadır²⁷:

26) Buraya kadarki özet anlatım için bkz. The Human March in the Libyan Arab Republic, op. cit., s. 187-191.

27) Bkz. Facts and Figures, op. cit., s. 76-77.

a. Kamu İnşaat Projesi : Bu projeye; tüm inşaatların % 45'inin kamu eliyle gerçekleştirilmesi sözkonusu olduğundan büyük önem verilmektedir.

b. Pre-fabrik İnşaat Projesi : Bu proje Tripoli ve Bingazi'de yıllık kapasiteleri 3000 birim olan iki fabrika ile yürütülmektedir. Proje, kapasiteleri 4000 birim olan 3 yeni fabrikanın kurulması çalışmalarını da kapsamaktadır.

c. Sebha İnşaat Projesi : Bu proje ile 10.000 evin Sebha'nın çeşitli kasaba ve köylerinde inşasına çalışılmaktadır.

d. Kırsal Kesim İnşaat Projesi : 1976/80 Döneminde kırsal kesimin gelişimine büyük önem verilmiştir. Bu nedenle tarıma elverişli hale getirilmeye çalışılan bölgelerde (reclaimed areas) köylü ve çiftçiler için 8250 ev inşaatı planlanmıştır.

e. İşçi ve Diğer Çalışanlar İçin Ev Projesi : Bu proje petrol, elektrik ve diğer sektörlerde çalışanlar için 30.000 ev inşasını kapsamaktadır.

Belirtilmelidir ki yukarıda sıralananlar dışında Plan, kamu hizmetleri, yeni kurulan köyler ve yönetim blokları için gerekli inşaatlar olarak farklı programlara da açıktır. Sonuçta, bütün bu projeler nedeniyle Libya'nın şantiye görünümü verdiği söylenebilecektir²⁸.

III. TÜRKİYE - LIBYA EKONOMİK İLİŞKİLERİ

A. Ekonomik İlişkilerin Türkiye'nin Petrol Sorunu Açısından Önemi :

Türkiye'nin içinde bulunduğu en önemli sorunlarından birisi, giderek artan enerji açığıdır. Ülkede kullanılan enerji kaynakları incelendiğinde, petrolün % 50.9 gibi yüksek bir oranla başta geldiği görülmektedir. Nitekim enerji sağlamak için petrole verilen dövize, bütün ihraç ürünlerinden gelen gelir bile yetmemektedir²⁹.

28) Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi, İ.T.O. Ülke Etüdleri Dizisi, No. 12, İstanbul, 1979, s. 22.

29) Muzaffer ANDAÇ, "Türkiye'de Petrol, Enerji ve Uranyum", Milliyet Gazetesi, 22 Temmuz 1979, s. 2. Yazarın belirttiğine göre diğer enerji kaynaklarının öncelik sırasına göre oranı şöyledir: Linyit % 16.8, odun % 11.5, taşkömürü % 7.2, tezek % 6.8, hidrolik % 6.1 ve asfaltit % 0.7.

Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucu, Türkiye'de belirlenmiş ham petrol rezervinin (görünür ve muhtemel) 57 milyon ton dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir.

Rezerv potansiyelinin azlığına karşılık yurt içi ham petrol talebi, 1972 yılında 10.953.000 tondan, 1977'de 14.524.800 tona yükselmiştir. Bu dönemde ham petrol yurt içi talebi yılda ortalama % 5.8 oranında bir artış göstermiştir. 1978 yılında yurt içi ham petrol talebi 15.385.000 ton iken 1983'de 28.700.000 tona yükselmesi beklenmektedir. 1978-1983 yılları arasında talebin yılda ortalama % 13.3 oranında artacağı hesaplanmıştır³⁰.

Üretimin talebi karşılama oranı ise giderek azalmaktadır. Bu oran 1972 yılında % 31'den, 1977'de % 9'a düşmüştür. 1978 yılında 2.685 bin ton olan ham petrol üretiminin yılda ortalama % 17.4 artırılarak 1983 yılında 6 milyon tona ulaşma hedefinin gerçekleşmesi³¹ halinde, üretimin talebi karşılama oranının % 21 olacağı söylenebilir.

TABLO XIV. Türkiye'de Ham Petrol Üretimi ve İthalatı İle Seçilmiş Petrol Türevleri Üretimi : 1973 - 1977
(Bin Ton)

HAM PETROL	1973	1974	1975	1976	1977
Üretim	3.511	3.304	3.096	2.568	2.714
İthalat	9.306	9.961	9.634	11.223	11.659
PETROL TÜREVLERİ					
Benzin	1.901	1.952	1.988	2.007	2.382
Solvent	11	23	9	16	21
Gazyağı	563	510	413	521	596
Motorin	3.055	3.111	3.151	3.285	3.382
Fuel - oil	5.662	5.467	5.067	4.885	5.281
Asfalt	232	239	300	256	379
LPG	398	401	371	343	392
Marin Diesel	35	17	16	16	13
Jet Yakıtı	241	359	260	186	193
Nafta	241	306	347	379	400

Kaynak : Türkiye İstatistik Cep Yıllığı 1978, D.İ.E., No. 850, Ankara, 1979, s. 140.

30) Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları Birliği (T.T.O.S.O.T.B.B.), İktisadi Rapor 1979, Ankara, 1979, s. 188.

31) Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Resmî Gazete, 12 Aralık 1978, Sayı 16487, s. 278.

Yurt içi üretimin talebi karşılayamamasının bir sonucu olarak ham petrol ithalatı 1972 yılında 7.969.300 ton iken 1977'de 11.811.300 ton olmuştur. 1978 yılında ise ham petrol ithalatı 10.347.000 ton olarak gerçekleşmiştir. 1983'de ham petrol ithalatının 22.700.000 ton dolaylarında olacağı tahmin edilmektedir³².

Üretim ve ithalat rakamlarına karşılık Türkiye'de kişi başına düşen petrol tüketimi de düşük düzeydedir:

TABLO XV. Kişi Başına Petrol Tüketimi : 1977
(Yıllık; kg olarak)

Ülkeler	Tüketim	Ülkeler	Tüketim
U.S.A.	3.980	İsviçre	2.021
Kanada	3.744	İtalya	1.718
İsveç	3.435	Fransa	1.649
Danimarka	3.223	S.S.C.B.	1.532
Avustralya	2.779	Avusturya	1.461
Hollanda	2.738	İspanya	1.266
Finlandiya	2.654	Yunanistan	1.171
Japonya	2.306	Portekiz	812
F. Almanya	2.217	Yugoslavya	645
Fransa	2.175	Türkiye	418
Norveç	2.191	Çin	86

Kaynak : TÜSİAD, 1979 Yılı'nın Ortasında Durum, İstanbul, 10 Temmuz 1979, s. 32.

Kişi başına petrol tüketiminde zaten gerilerde yer alan Türkiye'de, enerjinin yarısına ulaşan petrol tüketimini kısıtlamak ya da tasarruf etmek problemi çözmektedir. Enerji kaynaklarını çoğaltarak hem insanların hayat düzeyini yükseltmek ve hem de endüstriyi geliştirmek zorunludur³³. Bu ise uzun vadede gerçekleşebilir. Ancak petrol ithalatının artacağı kuşkusuzdur. Üstelik zaman zaman görülen dünya ekonomik krizi nedeniyle petrol temininde zorluklarla

32) T.T.O.S.O.T.B.B., op. cit., s. 189.

33) Muzaffer ANDAÇ, op. cit., s. 2. Kişi başına düşen enerji tüketimi rakamları için aynı kaynağa bakılabilir.

karşılaşmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı, ileride belirtileceği gibi, Libya ve Türkiye'nin karşılıklı yararına olacak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi zorunludur.

B. Libya Dış Ticareti ve Petrolün Dış Ticarettteki Payı :

1. İhracat :

Libya'nın dış ticaretinde son yıllarda görülen hızlı artış, hemen diğer tüm Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi petrol gelirlerinin artması ve buna bağlı olarak alım gücünün yükselmesiyle; ithalatta görülen artıştan ileri gelmektedir.

Libya'nın özellikle 1975 ve 1976 yıllarında da görüldüğü gibi ithalatı ihracatından daha hızlı artmaktadır. Ancak ihracatın ithalattan değer olarak çok daha yüksek olması dış ödemeler dengesi fazlasının artmasına yol açmaktadır. Libya'nın dış ticaret hacmi içinde ihracatın payı oldukça önemli düşüş ve artışlar göstermesine rağmen hiçbir zaman % 65'in altına düşmemiştir³⁴.

Libya'nın 1970-1976 döneminde dış ticaret değerleri şu şekilde gerçekleşmiştir:

TABLO XVI. Libya Dış Ticareti : 1970 - 1976
(Milyon Dolar)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Tic. Dengesi
1970	554	2.357	1.802
1971	700	2.687	1.986
1972	1.073	2.937	1.864
1973	1.802	3.992	2.190
1974	2.764	8.264	5.500
1975	3.554	6.836	3.282
1976	4.237	8.739	4.502

Kaynak : İ.T.O. Ülke Etüdüleri Dizisi, No. 12, İstanbul, 1979, s. 18.

34) İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi (İ.G.E.M.E.), Ortadoğu Ülkelerine İhracat Olanakları, Eylül 1978, s. 149.

Libya dış ekonomik ilişkilerinin temel kaynağı petrol ihracatından oluşmaktadır. Tablo XVII'in incelenmesiyle anlaşılacağı gibi, sadece ham petrol ihracatı 1975-1980 döneminde ülkenin toplam ihracatının ortalama % 97'sini karşılamıştır. Ancak mevcut ekonomik politikanın uzun-dönemli amacı ihracatta çeşitlemeye gitmektir ve bu amaçla harcanan güçler, diğer sektörlerin toplam ihracattaki payının artırılmasına yöneliktir. Nitekim 1976/80 5 Yıllık Plan dönemi sonunda; 1975'de % 97.14 olan ham petrol ve doğal gaz ihracatının nisbi önemi 1980 de % 88.7'e düşerken; 1975'de % 2.8 olan petrol ürünlerinin ve % 0.05 olan ihracatın diğer kalemlerinin paylarının sırasıyla % 9 ve % 2.3'e yükselmesi beklenmektedir.

**TABLO XVII. Mal Gruplarının İhracattaki Nisbi Önemi :
1975 - 1980 (%)**

Mal Grupları	1975	1976	1980
Ham Petrol ve Doğal Gaz	97.14	96.90	88.70
Rafineri Ürünleri	2.81	3.00	9.00
Diğer İhracat	0.05	0.10	2.30
TOPLAM	100.00	100.00	100.00

Kaynak : Facts and Figures, op. cit., s. 158.

1978 yılında 9.8 milyar dolarla dünyanın dördüncü ihracatçısı durumunda bulunan Libya'nın ham petrol ihracatının dağılımında genellikle belirli Avrupa ülkelerinin ön sıralarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak son yıllarda özellikle Milli Petrol Kurumu'nun ihracatta yer almasından ve geleneksel pazarların dışına çıkılıp, daha geniş pazarlara yönelmesinden sonra, diğer ülkelere yapılan petrol ihracatının payında da artış olmuştur:

TABLO XVIII. Libya'nın Petrol İhracatı : 1972 - 1975
(1000 L.D.)

Ülkeler	1972	1973	1974	1975
Belçika	11.132	35.955	47.941	7.994
Fransa	84.619	63.454	143.635	72.384
F. Almanya	238.332	253.923	534.537	394.088
İtalya	185.714	324.797	803.413	396.660
Hollanda	44.063	39.431	21.312	40.358
İspanya	24.107	16.349	81.444	80.824
Birleşik Krallık	129.620	132.818	296.298	67.086
A.B.D.	74.587	92.116	2.087	443.724
Diğerleri	156.057	202.823	457.680	422.193
TOPLAM	948.231	1.161.666	2.388.347	1.925.314

Kaynak : The Europa Year Book 1978, A World Survey, Volume II, Europa Publications, England, 1978, s. 819.

2. İthalat :

1970 yılından sonra büyük bir artış gösteren Libya'nın ithalatında en önemli paya ara malları grubu sahiptir (% 51). Sözkonusu grup içindeki en önemli alt grup, başka yerde gösterilmeyen endüstriyel girdilerdir. Bu alt grup toplam ithalatın ortalama % 35'ini, ara malları grubunun ise % 70'ini oluşturmaktadır. Bu alt gruba giren önemli maddeler: Hayvansal gıdalar; ağaçlar; kömür ve yan ürünleri; linyit; petrol yağı; organik olmayan kimyasal ürünler; hazır boyalar, mineraller, laklar; kâğıt ve mukavvadan ambalajlar; pamuklu mensucat; sentetik ve yapay elyaftan kumaşlar; çimento, amiyant ve selüloz; çimentodan inşaat malzemesi; döşeme ve kaplama karoları; tel çubuk; profiller, palplanslar; geniş levha ve saçlar; demir veya çelikten teller; dökme demirden borular ve tüpler; boru teferruatı işlenmiş alüminyum ve alaşımlı çubuk saç v.b.; demir veya çelikten inşaat malzemesi; fiçılar, bidonlar, kutular; telden kablolar; elektrik için izole edilmiş teller ve kabloları; lavabo, küvet ve kurşun ürünleridir.

Ara malları grubuna giren diğer alt gruplara ait önemli ithal malları da şöyle sıralanabilir: Canlı sığır; koyun ve keçi cinsi hayvanlar; öğütülmemiş buğday ve arpa; buğday unu; motorlar için akar-

yakıtlar; hafif petrol yağları; makina yağı; taşıtlar için kauçuktan iç ve dış lastikler; kazanlar, depolar, kükler v.s.; mekanik cihaz ve makina aksamı ve parçaları; motorlu kara taşıtlarının aksamı.

Ara mallarından sonra toplam ithalat içinde en çok paya sahip olan tüketici malları grubunun 1975 yılındaki payı, bir önceki yılda % 30.6 iken % 28.3'e düşmüştür. Bu grubun yarısından çoğunu başka yerde gösterilmeyen tüketici malları alt grubu oluşturmaktadır. Bu alt gruba giren önemli mallar şunlardır: Sigaralar; ilaçlar; yorgan, battaniye ve yatak örtüleri; ev eşyası; iç çamaşırları; makine halıları; demir veya çelikten elektriksiz sobalar; radyo ve televizyon alıcıları; evlerde kullanılan elektrikli buzdolapları; mücevherler; mobilyalar; mensucattan giyim eşyaları; ayakkabılar; saatler; plastik ürünler.

Tüketici malları grubuna giren diğer önemli alt grup malları ise: Taze sığır cinsi hayvan eti; süt ve kaymak; balık konservesi; çeltiksiz pirinç; taze elma, meyva özleri; konserveler; tasfiye edilmiş şeker kamışı ve pancar şekerleri; çay, zeytinyağı; binek otomobilleridir.

Diğer taraftan, yatırım malları grubu, toplam ithalat içersinde 1975 yılında % 20.7 ile en az paya sahip olan gruptur. Bu grubun büyük çoğunluğunu oluşturan; ulaşım dışında makine ve diğer sermaye teçhizatıdır. Bu alt gruba giren önemli mallar: Buhar kazanları; ısıtma cihazları; hasat-harman ayırmak için makine ve aletler; tarımda kullanılan traktörler; toprak hafriyat ve tasfiye makineleri; havalandırma cihazları; pompalar; kaldırma-yükleme-taşıma makine ve cihazları; elektrik jeneratörleri; elektrik devresini kesme ev irtibatlandırma cihazları; telgraf ve telefon için elektrik aygıtları; ölçü kontrol ve hassas aletlerdir.

Yatırım malları grubuna giren endüstriyel ulaşım teçhizatı ve aksamı alt grubundaki önemli mallar ise: Eşya taşıma ve özel işler için kara taşıt araçları; yarı treyler; yol traktörleri; römorklar ve diğer motorsuz kara taşıt araçları olarak sıralanmaktadır³⁵.

Libya ihtiyaç duyduğu malları genellikle ham petrol ihraç ettiği ülkelerden ve özellikle İtalya'dan karşılamaktadır. 1975'de İtalya'nın

35) İ.G.E.M.E. op. cit., s. 149-151.

ithalattaki payı % 23,8, F. Almanya'nın % 11,1, Fransa'nın % 8,1 olmuştur:

TABLO XIX. Libya İthalatında Başlıca Ülkeler : 1972 - 1975
(1000 L.D.)

Ülkeler	1972	1973	1974	1975
Belçika	—	—	20.468	14.542
Çin Halk Cum.	8.343	11.216	18.014	21.182
Fransa	24.206	44.102	84.672	92.697
F. Almanya	32.825	56.052	93.871	127.263
İtalya	88.352	139.156	202.990	271.966
Japonya	19.930	34.391	57.127	86.824
Lübnan	11.149	20.203	29.844	25.824
Hollanda	10.131	13.128	18.096	21.500
Birleşik Krallık	29.911	37.192	40.636	57.653
A.B.D.	21.635	28.623	31.729	41.903
Diğer Ülkeler	96.628	155.926	229.396	287.347

Kaynak : The Europa Year Book 1978, op. cit., s. 189.

C. Türkiye - Libya Ekonomik İlişkilerinin Farklı Yönleri :

1. Dış Ticaret İlişkileri :

Türkiye-Libya dış ticaret ilişkileri 1969-1971 yılları arasında gelişmeye başlamış ve bu dönemde Türkiye'nin Libya'ya ihracatı belirli bir düzeyde kalırken, ithalatta hızlı bir yükseliş görülmüştür. 1972-1974 döneminde ise Libya'ya olan ihracatımız pozitif değer vermiştir:

TABLO XX. Türkiye - Libya Dış Ticareti : 1969 - 1977
(Dolar Olarak)

Yıllar	İthalat		İhracat		Dış Ticaret Dengesi		Hacmi
		%		%			
1969	3.125.516	.39	2.873.983	.54	—	251.533	5.999.499
1970	7.834.612	.83	2.324.579	.40	—	5.510.033	10.159.191
1971	7.108.035	.61	2.879.592	.43	—	44.228.443	9.897.627
1972	332	0	5.442.496	.61		5.442.064	5.442.728
1973	744	0	9.160.319	.70		9.159.575	9.161.063
1974	5.889.040	.15	9.160.319	.64		4.065.458	15.443.539
1975	77.987.854	1.65	27.407.194	1.96	—	50.580.660	105.395.048
1976	233.634.035	4.56	9.746.871	.50	—	223.870.164	243.397.906
1977	276.358.488	4.77	13.555.939	.77	—	262.802.549	289.914.427

Kaynak : Ticaret Bakanlığı, Rulo : 51-3 (I.T.O. Ülke Etüdüleri Dizisi, op. cit., s. 20).

1975, her iki ülkenin ticari ilişkilerinin geliştirilmesi açısından önemli atılımların başarıldığı bir yıl olmuş ve 5 Ocak 1975 tarihinde Türkiye ile Libya arasında serbest döviz esaslı İktisadi İşbirliği ve Ticaret Anlaşması imzalanarak, 1975 ve daha sonraki yıllarda her iki ülkenin dış ticaret hacminin genişletilmesi sağlanmıştır³⁶. Söz konusu dönemde petrol alımlarımız bir hayli arttığından dış ticaretimiz negatif bir değer vermiş ve ihracatın ithalâtı karşılama oranı 1976'da en düşük düzeyi olan % 4.2'e kadar inmiştir.

1977 yılında tekrar artma eğilimi gösteren Türkiye'nin Libya'ya olan ihracatı, özellikle 1978'de büyük bir sıçrama yaparak 48 milyon dolara ulaşmış, buna karşılık ithalâtı 1977 yılına göre azalarak 212.6 milyon dolar olmuştur³⁷.

Türkiye'nin en başarılı ihracat yılı 1978'de, Libya'ya yapılan 48.5 milyon dolarlık ihracatın % 90'a yakın bölümünü tarım ürünleri temsil etmektedir. Bu ürünlerin başında yaklaşık 26 milyon dolarla

36) Bu antlaşmanın yanısıra aynı tarihli başka bir antlaşma ile Bakanlar seviyesinde "Türkiye - Libya Karma Komisyonu" kurulmuş olup, bu komisyon diğer konular yanında iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesini amaçlayan teklifleri getirmekle de görevlendirilmiştir Bkz. İ.G.E.M.E. Enformasyon Bülteni, Sayı 18, Ankara, 4 Mayıs 1977, s. 4.

37) 1978'de Türkiye'nin Libya'dan ithalatının % 98.6'sını ham petrol, % 1.4'ünü mayi petrol gazı oluşturmaktadır. Bkz. Erdinç TOKGÖZ, op. cit., s. 10.

buğday ve buğday unu gelmektedir³⁸. Daha sonra 7.6 milyon dolarla zeytin yağı, 7 milyon dolarla koyun yer almaktadır³⁹. Tarım ürünlerinin yanısıra ihracatımızdaki payı az olmakla birlikte, demir-çelik, inşaat malzemeleri, ev malzemeleri gibi sanayi ürünleri diğer mallara göre en önemlileridir.

Satılan malların bileşimine bakıldığında, Libya'ya ihracatımızın belirli birkaç malda yoğunlaştığı görülmektedir. Oysa dış ticaret fazlası giderek artan ve petrol gelirlerinin önemli bölümünü ithalata harcayan gelişme yolundaki Libya'ya yapılan ihracat hacminin genişletilebileceği ortadadır. Nitekim günümüzde Libya pazarları giyim eşyasından yiyeceğe, lüks tüketim maddelerinden pamuğa kadar herşey için açık durumdadır⁴⁰. Ancak ihraç edilecek mallarda ambalajın çok iyi nitelikte, malın bozulmamasını sağlayacak şekilde ve çok kaliteli olması gözönünde bulundurulması gereken hususlardır. Bunlar yapılabilir mallarda standardizasyon sağlanırsa, klâsik ihraç ürünlerimizle birlikte özellikle inşaat malzemeleri, ev ve giyim eşyaları, dokuma ve halıçlık ürünleri gibi malları ihracatımız arasına dahil etmemiz mümkündür.

2. Libya ile Müteahhütlik İlişkileri :

Yeniden inşaa edilmekte olan Libya, ihaleler neticesinde alınan inşaatlar sebebiyle işin yapılması, işçi çalıştırılması ve inşaat malzemesinin kullanılması yönünden yabancı ülkeler için çekici hale gelmiş bulunmaktadır. Nitekim konut, okul, hastahane, yol, liman, sulama tesisleri inşaatı olarak bugünün Libya'sı bir şantiye görünümündedir⁴¹. Bu durum, inşaat sektöründe oldukça ileri bir düzeye ulaşmış olan Türk girişimcisi için değerlendirilmesi gereken bir konudur. Üstelik Türk işgücü de birlikte götürülerek ilâve avantajlar da sağlanabilir.

38) İbid., s. 10-11.

39) D.İ.E., 1977 - 1978 Dış Ticaret İstatistik Yıllığı, 1979 (mimeo). Diğer taraftan 1976 yılı verilerine göre, Libya'nın toplam tarımsal ürünler ithalat giderlerinde hububat payının % 23.4, şeker ve balın % 13.3, sebze ve meyvaların % 10.4, canlı hayvanların % 9 olduğu görülmektedir. İthal değerleri için bkz. F.A.O. Trade Yearbook 1977, Rome, 1978, s. 305.

40) Milliyet Gazetesi, "Halkın Çalışmaması İçin Elinden Geleni Yapan Bir Ülke: LİBYA", 16 Ağustos 1978.

41) Supra., s. 491.

5 yıllık plana göre, 1975 yılında 1850 milyon dolar olan Libya'nın inşaat sektörü harcamalarının 1980'de 2450 milyon dolara çıkması öngörülmüştür⁴². Bu rakkamlar, Libya'nın ekonomik ve sosyal gelişmesinin ana hedeflerine bağli olarak, özellikle inşaat konusuna verdiği önemi vurgulamaktadır. Bu nedenle Türk hükümetinin dışarda faaliyet göstermek isteyen inşaat firmalarına getireceği kolaylıklar ile bu alan, hem döviz gelirlerinin artırılması, hem de işgücü ihracı bakımından büyük yarar sağlayacaktır⁴³.

3. Türkiye'nin İşgücü Potansiyelinin Libya'da Değerlendirilmesi :

Daha önceki bölümde belirtildiği gibi, yeniden inşa edilen bir ülke olması nedeniyle Libya her alanda büyük oranda işgücü açığıyla karşı karşıyadır. Konut, okul, hastahane, yol, liman, sulama şebekeleri yanında diğer yatırım projelerinin uygulanması için alt yapı tesislerinin tamamlanmasında yapı işçisi, ustası, mühendisi ve diğer teknik elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır⁴⁴.

1976-1980 5 Yıllık Plan hedeflerine bakıldığında işgücü açığının yılda % 6.5 artarak 667.100'den 928.800'e yükseleceği anlaşılmaktadır. Libya dışından geleceklere duyulan ihtiyaç ise 1980'de 160.600 kişiyi bularak yabancı işgücününün toplam istihdama oranı % 41.3'e varacaktır.

Yabancı işgücüne olan talebin meslek kategorilerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

TABLO XXI. Meslek Kategorileri İtibariyle İşgücü Talebi : 1980

Meslek Kategorileri	İhtiyaç
1. Yönetici Sınıf	8.910
2. Teknisyenler	10.790
3. Orta ve Aşağı Kademe İdarecileri	790
4. Vasıflı ve Yarı Vasıflı İşçiler	72.795
5. Vasıfsız İşçiler	67.315
TOPLAM	160.000

Kaynak : Facts and Figures, op. cit., s. 156.

42) İstanbul Ticaret Odası, LIBYA, Genel Bilgiler, Türkiye - Libya İlişkileri, İstanbul, Şubat 1975, s. 24-25.

43) İbid., s. 22.

44) Erdinç TOKGÖZ, op. cit., s. 12.

Söz konusu dönemde işgücünün ve mesleki dağılımının Libyalı ve Libya dışından gelen işgücü olarak bileşimi de şöyledir:

TABLO XXII. İşgücünün Libyalı ve Libya Dışından Gelenler Olarak Mesleki Dağılımı : 1975 - 1980

Meslek Kate.	1975		Libyalı Olmayanlar		1980		Libyalı Olmayanlar	
	Libyalı ve Yabancı	Libyalı	Sayı	%	Libyalı ve Yabancı	Libyalı	Sayı	%
1. Yönetici	27.679	11.620	16.050	58.0	44.490	19.940	24.960	55.6
2. Teknisyen	58.120	37.650	20.470	35.2	94.970	63.710	31.260	32.9
3. Orta Kademe İdare.	37.560	31.410	6.150	16.4	51.590	44.650	6.940	13.4
4. Vasıflı ve Yarı V.i.	346.590	251.365	92.225	27.5	475.180	307.160	160.020	35.4
5. Vasıfsız İşçi	207.160	122.055	85.105	42.2	262.169	109.740	152.420	41.3
TOPLAM	677.100	454.100	223.000	32.9	928.800	545.200	383.600	41.3

Kaynak : Facts and Figures, op. cit., s. 156.

İşgücü açığının giderek devam edeceği Libya'ya, Türkiye'nin bu konudaki katkısı halen 30.000 kişi dolayındadır. Diğer ülkelerden farklı olarak Libya'da çalışan Türk işçilerinin önemli bir kısmı Türk firmalarının aldıkları işlerde çalışmaktadır. Öngörülen ekonomik işbirliği anlaşmalarıyla bir yandan Türk müteahhitleri Libya iş piyasasına daha yoğun biçimde girerken, diğer yandan bu yoldan daha çok Türk işçisi iş bulabilecektir⁴⁵. Ayrıca Libya'ya doğrudan doğruya işgücü yollanması da mümkündür.

Libya'nın teknik eleman ve işçi açığını kapamak üzere ihtiyaç duyduğu 161 bin kadar işçinin bir kısmını göndermek Türkiye için istenilen bir durumdur. Ancak bu noktada Libya'da çalışan işçilerimizin istihdam koşullarının hukuki bir esasa bağlanması ve kazançlarını Türkiye'ye transfer edebilmeleri de büyük önem taşımaktadır. Bu konuda 1975 yılında Ankara'da imzalanan "İşgücü Anlaşması" ile sağlam bir temel atılmıştır. Bu anlaşmanın ana hatları şöyle özetlenebilir⁴⁶.

a) Libya'da çalıştırılacak işçilerin sevklarine kadar gerekli bütün işlemlerin yapılmasında Libya Çalışma Bürosu görevlendirilmiştir. Söz konusu büronun Türk İş ve İşçi Bulma Kurumu ile işbirliği halinde çalışması da kararlaştırılmıştır.

b) Libya'da çalışan Türk işçilerinin çalışma şartları ve iş sözleşmesinden doğan hak ve yükümlülükleri Libya Çalışma Mevzuatına tabidir. Türk işçileri Libyalı ve yabancı işçilere tanınan ve tanınacak olan hak ve imtiyazlardan aynı ölçüde yararlanabileceklerdir.

c) Türk işçileri Libya'da, işveren ve işçi arasında tanzim edilecek ferdi bir iş sözleşmesi uyarınca çalıştırılır. İşveren işçiyi imzaladığı iş sözleşmesi hükümlerine uygun olarak çalıştırmakla yükümlüdür; onu iş sözleşmesinde öngörülen işin dışında ve başka işyerlerinde çalıştıramaz, bir başka işverene devredemez. sözleşmede belirtilenden daha az ücret veremez.

d) İş sözleşmesinin sona ermesi hakkında Libya İş Kanunu'nda öngörülen hükümler uygulanır. Bu kanunla tanınan haklardan (Tazminat, prim v.s.) Türk işçileri de yararlanırlar.

45) İbid., s. 12.

46) T.C. Resmî Gazete, 26.9.1975.

e) Bu anlaşma ile işçilerimize, Libya'daki gelirlerini (bekâr ve ailesi yanında olmayan işçiler için gelirin azami % 90'ı, evli ve ailesi beraberinde olanlar için % 60'ı) Türkiye'ye transfer etme imkânı da tanınmıştır.

Yukarda ifade edilen İşgücü Anlaşması Batı Ülkeleri ile yaptıklarımıza çok benzemekte olup, bu anlaşma 20.3.1976'da gerçekleştirilen "Sosyal Güvenlik Anlaşması" ile pekiştirilmiştir⁴⁷. Bu anlaşmanın esasları ise şöyledir⁴⁸.

a) Sosyal Güvenlik konusunda Türk Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile Libya Sosyal İşler ve Sosyal Güvenlik Bakanı yetkilidir.

b) Sosyal güvenlik mevzuatı bakımından iki ülkenin vatandaşları arasında ayırım gözetilmeyecektir.

c) Bu anlaşma ile Türk vatandaşlarının Libya ve Türk mevzuatına göre tamamladıkları prim ödeme sürelerinin birleştirilmesi yoluna gidilmesi kabul edilmiştir.

d) Türk işçileri hak kazanmış oldukları aşağıda sıralanan yardımları da transfer edebileceklerdir:

— Her çeşit aylıklar,

— Normal hastalık, iş kazası ve analık gibi hallerde yapılan para yardımları,

— Doğum, cenaze, iş kazası veya normal hastalık sonucu kısmi iş göremezlik, yaşlılık sebepleriyle ve geride hak sahiplerine yapılan para bağışları.

Libya ile Türkiye arasında imzalanan ve yukarıda esasları özetlenen anlaşmaların Türk işçilerine sağladığı güvencelerin olumlu etkisiyle de 1977'de yurt dışına gönderilen 19.084 işçiden 8.582'si Libya'ya giderek aynı yıl toplamının % 42'sini oluşturmuştur⁴⁹. Yine 1979'da yurt dışına giden 23.630 işçiden 12.424'ü Libya'da istihdam edilmiştir⁵⁰.

47) Esat ÇAM, "Cumhuriyet Döneminde Türk - Libya İlişkileri", Türk - Libya İlişkileri Toplantısı'na sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1978, s. 11.

48) T.C. Resmî Gazete, 20.8.1976.

49) "Trends in Turkish Economy", Arab Turkish Bank 1978, Grafik Sanatlar Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1978, s. 9.

50) Nevzat YALÇINTAŞ, "The Turkish Economy in 1980", Middle East Review, İstanbul, June 1980, Vol. 2, Year 2, s. 22.

4. Türkiye-Libya Ortak Yatırımları :

1977 ve 1978 yıllarında yeniden gözden geçirilen 5 Ocak 1975 Anlaşması, her iki ülke arasındaki ilişkilerin sadece mal ticareti, müteahhitlik hizmetleri ve işgücü alanlarında değil, ortak yatırım projeleri ve alanlarında da geliştirilmesini öngörmüştür. Ortak yatırımların öngörüldüğü alanlar şunlardır:

- İnşaat
- Turizm
- İmalat sanayii
- Petrol endüstrisi
- Tarım.

Diğer taraftan 17 Mayıs 1977'de imzalanan anlaşma ile de;

- Ortak deniz ulaşım şirketinin kurulması,
- Ortak gemi yapım ve tamir tesisinin kurulması karara bağlanmıştır.

Türk-Libya iktisadi ilişkilerinin geliştirilmesi gayretleri içerisinde yer alan bankacılık projesi de gerçekleşmiştir. Arap-Türk Bankası 11 Ağustos 1975 tarihinde Trablusgarp'ta Libya ile Türkiye arasında imzalanan bir anlaşma neticesinde kurulmuş ve müteakiben Kuveyt de Bankanın ortakları arasında yer almıştır. Bankanın sermayesi Türkiye % 40, Libya % 40 ve Kuveyt % 20 nisbetlerinde dağılmıştır. Banka müşterek gelişme projelerinin finansmanına öncelik verecek ve dış ticaretin gelişmesine yardımcı olacaktır⁵¹. 1978 yılında faaliyete geçen bankanın merkezi İstanbul'dadır.

Nihayet, 30 Mayıs 1979 tarih ve 16651 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriye'si Arasında Gelişme için İşbirliği Genel Anlaşması" iki ülke arasında kurulu ekonomik ilişkilere yeni boyutlar kazandırmaktadır⁵².

S O N U Ç

Devrimin ardından Libya'da Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Plânları yürürlüğe konmuştur. Söz konusu plânlar aracılığı ile ekonomide,

51) Nevzat YALÇINTAŞ, op. cit., s. 5.

52) Erdiñ TOKGÖZ, s. 11.

petrol ve diğer sektörler arasındaki nisbi ağırlığın eşitlenmesi şeklinde bir dönüşüm amaçlanmıştır.

Göstergeler incelendiğinde, Libya Ekonomisi'nin istenilen doğrultuda yönlendirilmesinin mümkün olduğu ancak belirli bir süreye ihtiyaç duyulacağı söylenebilir. Nitekim ülkede ekilebilir alanların azlığı ve iklim nedeniyle tarım ürünlerinin üstel bir biçimde arttırılması imkânsızdır. Yine gerçekleştirilmesi kararlaştırılan sanayi projelerinin gerektirdiği vasıflı işgücü ve deney birikimine hemen sahip olunamayacaktır. Bu nedenlerle Libya'nın diğer ülkelerden destek görmesi zorunludur.

Türkiye ise bir enerji bunalımıyla karşı karşıyadır. Enerjinin yarıdan fazlası petrolden sağlanmakta, ancak ülkenin petrol rezervleri yetersiz düzeyde bulunmaktadır. Rezerv potansiyelinin azlığına karşılık yurt içi ham petrol talebi giderek artmakta ve ithalatımızda küçümsenmeyecek bir yer tutmaktadır.

Yukarıda özetlenen konular Türkiye-Libya ekonomik ilişkilerinin mahiyetini de oluşturmaktadır. Burada, iki ülke arasında mevcut tarihi, dini ve kültürel bağlar olarak; ekonomik ilişkiler için olumlu bir ortam da hazırdır. Oysa bu ilişkiler henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır.

Bu konuda Türkiye açısından yapılabilecekler ise şöyle sıralanabilir:

— Libya, tek mal ihraç ederek tüm temel ihtiyaçlarını ithalat yoluyla karşılayan bir ekonomik yapıya sahiptir. Başka bir deyimle günümüzde Libya pazarları giyim eşyasından yiyeceğe, lüks tüketim maddelerinden pamuğa kadar herşey için açık durumdadır. Buna karşılık Türkiye'nin Libya'ya ihracatı sadece belirli bir kaç malda yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle Türkiye tarımsal ürün ihracatıyla yetinmemelidir.

— Ekonomik ve sosyal gelişmenin ana hedeflerine bağlı olarak, Libya bugün yeniden inşa edilen bir ülke durumundadır. İnşaat sektöründe oldukça ileri bir düzeye ulaşmış olan Türk girişimcisi, teknik bilgi ve deneyi birikimini Libya'nın inşaat sorununun giderilmesinde kullanabilir.

— Yeniden inşa edilen bir ülke olması nedeniyle Libya her alanda büyük oranda işgücü açığıyla karşı karşıyadır. Türkiye'nin mevcut

işgücü arz fazlasını Libya'da değerlendirme konusunda koşullar da çok uygundur. Bir yandan Libya'nın vasıflı ve vasıfsız işgücü ihtiyacına katkıda bulunulurken, diğer yandan Türkiye'den Libya'ya giden işgücünün göndereceği dövizle birlikte ülkemizdeki işsizlik olumlu yönde etkilenecektir.

KAYNAKLAR GÖSTERGESİ

1. ANDAÇ, Muzaffer : "Türkiye'de Petrol, Enerji ve Uranyum", Milliyet Gazetesi, 22 Temmuz 1979.
2. Arab Turkish Bank : "Trends in Turkish Economy", Part I. Grafik Sanatlar Matbaacılık, İstanbul, 1978.
3. BAYSAL, Kubilay : Uluslararası Petrol Sorunları, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, No. 392, Sermet Matbaası, İstanbul, 1977.
4. ÇAM, Esat : "Cumhuriyet Döneminde Türk - Libya İlişkileri", Türk - Libya İlişkileri Toplantısında sunulan teblig, İstanbul, 22 Kasım 1978 (mimeo).
5. Department of Information and Cultural Affairs : Facts and Figures, Socialist Popular Libyan Arab Jamahiriya, 1977.
6. Department of Information and Cultural Affairs, Ministry of Foreign Affairs : The Human March in the Libyan Arab Republic, January 1976.
7. Devlet İstatistik Enstitüsü : Türkiye İstatistik Cep Yılığ 1978, No. 850, Ankara, 1979.
8. Devlet İstatistik Enstitüsü : 1977 - 1978 Dış Ticaret İstatistik Yılığ 1979 (mimeo).
9. The Europa Yearbook : 1978 A World Survey, Volume II, Europa Publications, England, 1978.
10. AL - FRSY, Fouad : "King Faisal's Concept of Saudi Arabian Development", Ahlan Wasahlan, No. 2, Volume 3, April/June 1979, Jeddah.
11. F.A.O. : 1977 Trade Yearbook, Volume 31, Rome, 1978.
12. İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi : Ortadoğu Ülkelerine İhracat Olanakları, Eylül 1978.
13. İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi : Enformasyon Bülteni, Sayı 18, Ankara, 4 Mayıs 1977.

14. İstanbul Ticaret Odası : Libya Arab Halk Sosyalist Cemahiriyesi, Ülke Etüdüleri Dizisi, No. 12, İstanbul 1979.
15. İstanbul Ticaret Odası : LİBYA Genel Bilgiler Türkiye - Libya İlişkileri, İstanbul, Şubat 1975.
16. KURTULUŞ, Berrak : Libya'da Eğitim Sektörü, İstanbul, Ağustos 1979 (mimeo).
17. Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Kültür Merkezi : "Tarım Devrimi ve Sahranın Yenilenmesi", Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi İçinde, Yayın No. 9, Ankara, 1976.
18. Milliyet Gazetesi : "Halkın Çalışmaması İçin Elinden Geleni Yapan Bir Ülke : LİBYA", 16 Ağustos 1978.
19. Petroleum Economist : "World Oil Production", Volume XLVII, Number 4, April 1980.
20. PEXTON, John : The Statesman's Year - Book 1977/78 The One Volume Encyclopedia of All Nations, The Mac Millan Press Ltd., 114 cü Bası, London, 1977.
21. Problemes Eco. : "La Situation Economique De La Libye", No. 1264, Mart 1976.
22. T.C. Resmî Gazete : Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Sayı 16487, 12 Aralık 1978.
23. TOKGÖZ, Erdiñç : "Libya Devriminin 10. Yılında Türk Libya Ekonomik İlişkileri", Türk - Arap İlişkileri : Geçmişte, Bugün, Gelecekte Konferansı Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1979.
24. Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları Birliği : İktisadî Rapor 1979, Ankara, 1979.
25. TÜRKKAN, Faiz ve Diğerleri : Libya - Türkiye El Ele, Çözüm Yayınları, İstanbul, 1975.
26. T.Ü.S.İ.A.D. : 1979 Yılında Ortasında Durum, Yayın No: Tüsiad-T/79.10.61), İstanbul, 10 Temmuz 1979.
27. YALÇINTAŞ, Nevzat : "Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadî İlişkilerin Geleceği", Türk - Arap İlişkileri : Geçmişte, Bugün, Gelecekte Konferansı Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1979.
28. YALÇINTAŞ, Nevzat : "The Turkish Economy in 1980", Middle East Review, İstanbul, June 1980, Vol. 2, Year 2, No. 19.

